

1 КОНКУРЕНЦІЯ

Схоже, Китай вже давно перебував у стагнації і, мабуть, уже давно досягнув максимуму багатств, сумісного з характером його законів та інституцій. Але цей максимум багатств, можливо, значно нижчий за той, який можна було б отримати за інших законів та інституцій, маючи такий тип ґрунтів, клімат і географічне розташування. Країна, що нехтує зовнішньою торгівлею або зневажає її і допускає іноземні кораблі лише у декілька портів, не може розвинути свою торгівлю настільки, наскільки це було би можливо за інших законів та інституцій... За допомогою значно ширшої зовнішньої торгівлі... можна було б розширити китайську мануфактурну промисловість і підвищити її продуктивність. За ширшого мореплавства китайці, звісно, самотужки навчилися би будувати й використовувати ті машини, якими послуговуються в інших країнах, а крім того, перейняли б застосовуване у решті світу вдосконалення ремесел і промисловості.

Адам Сміт

Чому вони малі й водночас сильні? Чому ми великі й водночас слабкі?.. Від варварів ми маємо навчитися лише... виготовляти міцні кораблі та разючі гармати.

Фен Гуйфень

Дві річки

Заборонене місто (Гугун) було споруджено в центрі Пекіна зусиллями більш ніж мільйона робітників, які використовували будівельні матеріали з усієї Китайської імперії. Із

близько тисячею облаштованих будівель, зведених та оздоблених для символізації могутності династії Мін, Заборонене місто є не лише реліктом колись найвеличнішої цивілізації у світі, воно також нагадує про те, що жодна цивілізація не є вічною. Ще 1776 року Адам Сміт міг вказати на Китай як на «одну з найбагатших, тобто одну з найродючіших, найкраще оброблюваних, найбільш промислових та найзаселеніших країн у світі... значно багатшу за будь-яку частину Європи». Ба більше, Сміт також вважав Китай «країною сталою» і «статичною»⁴⁶. У цьому він, безперечно, мав рацію. Однак менш ніж за століття після спорудження Забороненого міста в 1406–1420 роках можна говорити про початок відносного занепаду Сходу. Бідні, роздерті ворожнечею дрібні держави Західної Європи увійшли в стадію майже безупинної півтисячолітньої експансії. Великі імперії Сходу тим часом перебували в застої і невдовзі підпали під домінування Заходу.

То чому ж Китай припинив свій розвиток, а Європа рушила вперед? Головна відповідь Сміта полягала в тому, що китайці зазнали невдачі у «заохоченні зовнішньої торгівлі» і, як наслідок, утратили вигоди відносної переваги та міжнародного поділу праці. Але були й інші пояснення. У своїх творах 1740-х років французький філософ Шарль де Секонда, барон де Монтеск'є, звинувачував «сталий проект тиранії», який він пов'язував із винятковою перенаселеністю Китаю, якій, своєю чергою, сприяли кліматичні умови Східної Азії:

Азія, власне кажучи, зовсім не має помірною поясу, і її країни, розташовані в дуже холодному кліматі, безпосередньо стикаються з країнами, що розташовані в доволі спекотному кліматі — Туреччиною, Персією, Індією, Китаєм, Кореєю і Японією. В Європі, навпаки, помірний пояс є доволі розлогим... кожна країна за своїм кліматом дуже схожа на сусідню; в цьому сенсі між ними немає різких відмінностей... Звідси випливає, що в Азії народи протистоять один одному як сильний слабкому; народи войовничі, хоробрі та діяльні безпосередньо стикаються з народами

розніженими, ледачими й боязкими, тому один із них неминуче стає завойовником, а інший — підкореним. В Європі ж народи протистоять один одному як сильний сильному; ті, що стикаються між собою, майже рівною мірою є мужніми. Ось де велика причина слабкості Азії і сили Європи, свободи Європи і рабства Азії, причина, як мені відомо, ніким досі не помічена. Ось чому в Азії свобода ніколи не зростає, а в Європі вона збільшується або зменшується залежно від обставин⁴⁷.

Інші європейські письменники вірили, що саме західна технологія випередила Схід, зокрема технологія, що спричинила промислову революцію. Так здавалося і графу Макартні після його відверто невдалої місії до китайського імператорського двору 1793 року (див. далі). Популярний вже у ХХ столітті аргумент полягав у тому, що нововведенням перешкоджала філософія конфуціанства. Утім ці сучасні пояснення Східної неупішності виявилися помилковими. Перший із шести «вбивчих застосунків», яким володів Захід і якого не вистачало Сходу, був не комерційним, не технологічним і не філософським. Він був, як уже розгледів Сміт, насамперед інституційним.

Якби 1420 року ви зробили дві подорожі — одну Темзою, а іншу — Янцзи, вас би вразила різниця між ними. Янцзи була частиною величезного судноплавного комплексу, що поєднував Нанкін із Пекіном на відстані 800 кілометрів (на півночі) і з Ханчжоу (на півдні). У центрі цього комплексу був Великий китайський канал, який розкинувся на понад 1600 кілометрів. Уперше закладений ще у VII столітті до нашої ери, з уведеними ще в X столітті нашої ери шлюзами і вишуканими мостами на зразок багатоаркового мосту Баодай, канал суттєво відновили й поліпшили за правління імператора Чжу Ді (1402–1424) з династії Мін. Після того, як його головний інженер Бай Ін завершив спорудження дамби й відведення води до Хуанхе, щороку близько 12 тисяч барж зі збіжжям могли підніматися вгору і спливати вниз по

каналу⁴⁸. Приблизно 50 тисяч людей працювали на обслуговуванні каналу.

На Заході, звісно, найбільшим із великих каналів завжди був Венеційський. Та коли відважний мандрівник-венецієць Марко Поло відвідав Китай у 1270-х роках, навіть його вразив масштаб судноплавства по Янцзи:

Кількість суден, що наповнюють цю велику річку, настільки велика, що якщо хтось прочитає або почує про це, то ніколи не повірить. Навіть важко уявити, скільки краму вони підіймають і спускають нею. Насправді, вона настільки велика, що здається цілим морем.

Великий китайський канал слугував не лише головною артерією внутрішньої торгівлі. Він також давав імперському уряду можливість зрівняти ціну на збіжжя за допомогою п'яти державних зерносховищ, які закупували його при подешевшанні і продавали, щойно воно дорожчало⁴⁹.

Ймовірно, у 1420 році Нанкін був найбільшим містом світу з населенням від півмільйона до мільйона жителів. Упродовж століть він залишався успішним центром шовкової й бавовняної промисловості.

За часів Чжу Ді місто стало ще й освітнім центром. Ім'я Чжу Ді означає «вічне щастя»; одвічний рух тут пасуватиме за найкращий опис. Найвеличніший з імператорів династії Мін нічого не робив упівсили. Він доручив розробити збірник китайської мудрості, для чого дві тисячі вчених підготували понад одинадцять тисяч томів. Цю найбільшу в світі енциклопедію, яка утримувала першість майже 600 років, Вікіпедія перевершила лише 2007-го.

Але Чжу Ді недолюблював Нанкін. Невдовзі після коронації він вирішив збудувати нову, ще видовищнішу столицю на півночі — Пекін. Близько 1420 року, коли спорудження Забороненого міста завершилося, Китай династії Мін мав неспростовне право вважатися найрозвиненішою цивілізацією світу.